

ГЛОБАЛИЗАЦИЯТА В СОЦИАЛНО-ПОЛИТИЧЕСКИ КОНТЕКСТ: БЪЛГАРСКИ И ФРЕНСКИ ПОЗИЦИИ

д-р Анна Димитрова

Падането на Берлинската стена през 1989 г. възвестява не само отварянето на света, но и „освобождаването“ му от задущащата го „идеологическа схватка“ на два съперничащи си „проекта“ за организацията на световния ред: неолибералният, който вижда обединението на света въз основа на икономическите императиви на капиталистическото развитие, и марксисткият, според който светът може да се стреми към единство само ако преди това стане по-равен за всички. Поради риска от хаос след колизия на двуполюсния модел, породеният „идеологически вакуум“ трябва бързо да се запълни с нова парадигма, достатъчно легитимна и убедителна, за да може да обясни колосалното преподреждане и реструктуриране на света повече от всеки друг път, сега с шанс да постигне своето единение. Новата визия се представя с името „глобализация“.

Този „номен“ *stricto sensu* се оказва сполучливо намерена легитимационна техника за описание и интерпретация на настоящето, тъй като самото название „глобализация“ е „калейдоскопично“ и полисемантично: то събира в едно денотациите на *понятието* „глобално“ (от „глобус“) в позитивен смисъл на нещо „широкомащабно“, „всеобхващащо“, „събиращо всички живи форми“ в рамките на света; историческите (не само експанзионистки, но и хегемонистки) превъплъщения на *идеята* за изграждане на единен, интегриран, „глобален“ свят или конструиране на „глобална ситуация“; конотациите на думата „глобал-изация“ в значение на *процес/и*, притежаващ/и своя собствена каузалност, динамика и степен на влияние,

и не на последно място, *идеологията*, скрита зад този процес, или опитите за интенционализация и превръщането на глобализацията в идеологически проект, познат под името „глобализъм“.

Проблемът с всяко понятие е, че то неизбежно се инструментализира и става носител на определени идеологически визии и социални апроприации. Следвайки мисълта на Фуко, „назоваването“, „даването на име“ на едно явление, не е обикновен когнитивен акт, а преди всичко „властови жест“.¹ Да наречеш „нещо“ означава да го „идентифицираш“, но приписването на определени качества и характеристики по същността си е стремеж за контрол над случващото се: „Да наречеш един непознат феномен, дори и неправилно, не означава ли, че вече поне малко го контролираш?“². Именно фукоянската връзка между „думите и нещата“ или, както я интерпретира Заки Лаиди, „алхимията между реалност и въобразеност придава на глобализацията политическа и социална власт“³. Идеята за търсенето на връзката между фактите и модусите на възприятие на същите тези факти сближава двата екстремума на концептуализиране на глобализацията – мислена, от една страна, като „реално съществуващ процес или съвкупност от процеси“⁴ и, от друга, като „ментален конструкт“, стоящ в основата на теоретични дискурси⁵, за интерпретация на съвременните трансформации в социалната действителност.

¹ Вж. Gemdev, *Mondialisation. Les mots et les choses*, Paris, Karthala, 1999; Димитрова, Анна. „Дискурсивни борби между френската «мондиализация» и англо-саксонската «глобализация»“. – *Социологически проблеми*, 3/4, 2005.

² Boyer, Robert, «Les mots et les réalités», in Cordellier, Serge (dir.), *Mondialisation. Au-delà des mythes*, Paris, La Découverte, 1997, p. 14.

³ Laidi, Zaki, *Mondialisation: entre réticences et résistances*. – *Revue du MAUSS, Quelle autre mondialisation?*, 20, deuxième semestre 2002, Paris, La Découverte, p. 25.

⁴ Концепцията за глобализацията като процес/и присъства основно в икономическите и политологическите анализи. Вж: Held, David. *Democracy and Global Order*. London, Polity Press, 1995; Levitt, Theodore. *The Globalization of Markets*. *Harvard Business Review*. Harvard, May/June 1983; Ohmae, Kenichi. *The Borderless World. Power and Strategy in the Interlinked Economy*. London, Fontana, 1990; Гилпин, Робърт. *Глобална политикономия*. София, Дамян Яков, 2003.

⁵ Теоретичните дискурси върху глобализацията са преобладаващо англо-саксонски (изключение правят френските, в които също се открояват задълбочени

Ситуирайки се в социо-политическото и социо-културното интерпретативно поле на възприемане на глобализацията като множествен и многостранен процес, ще се опитаме да разкрием нейните контрастиращи рецепции в български и във френски контекст. Изборът на тези два социални контекста не е случаен. Преди всичко става въпрос за две страни, заемащи различни позиции на глобалната сцена, следователно и участващи по различен начин в глобализационните процеси. Франция, както е известно, играе традиционно важна роля в глобалната система, както в икономически, така и в политически, социален и културен план. Ако тя се представя като една, метафорично казано, „глобализирана“ държава, България остава за дълго време встрани от глобалните преобразувания, затворена в рамките на комунистическия блок. От тази гледна точка може да се каже, че ако Франция е „сюжет“, т.е. – активен актьор в процесите на глобализация, то България е по-скоро „обект“, в смисъл на пасивен наблюдател и потърпевш от тези процеси, който се опитва все по-настойчиво да излезе от тази неудобна и неблагоприятна позиция.⁶

изследвания върху същността на проблема „глобализация“) и се интересуват от „глобалното“ като проблем на социалната, културната, политическата или икономическата теория, а не от случването на глобализационните процеси. В тях се предлагат периодизационни и интерпретативни модели на глобализацията. Вж. Бек, Улрих. *Що е глобализация?*, София, Критика и хуманизъм, 2002; Олброу, Мартин. *Глобалната епоха*. София: Обсидиан, 2001; Бауман. Зигмунд. *Глобализацията. Последниците за човека*. София, Лик, 1999; Giddens, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Oxford, Polity Press, 1990; Robertson, Roland. *Globalization. Social Theory and Global Culture*. London, Sage Publications, 1992.

⁶ Тук се позовавам на концепцията на проф. И. Знеполски, който твърди, че България, заедно с балканските страни, представлява културната периферия на глобалната сцена – позиция, отреждаща на балканските държави ролята на обект в процесите на глобализация, въпреки силното им желание да придобият статута на субект. Разкъсвана между реалността и желанието, България се оказва в позицията на „междиннопоставеност“, която разкрива „дълбоката вътрешна раздвоеност, характерна за губещата корените си традиционна култура“. Тази междиннопоставеност е между крайните позиции на приемане и отхвърляне на глобализацията – първата, мислена през призмата на отварянето на страната към света и активно участие на глобалната сцена, втората, извеждаща на преден план страховете и безпокойствата от негативните страни на глобализацията, осо-

В годините на двуполносният модел България стоеше встрани от икономическата и финансова глобализация, протичаща с пълна сила в Западна Европа. Емблематичната за страната 1989 година има силна фактична и символна натовареност. От символична гледна точка, добре известно е, че тази година ознаменува вдигането на „желязната завеса“ – събитие, което възвръща надеждата за създаването на „нов световен ред“⁷, в който всяка страна ще заема подобаващо място на световната сцена. Възражда се идеята за постигане на реална глобализация, мислена като превръщане на света в единно място. Действителността обаче се оказва различна. Вместо конструирането на полицентричен „гло-

бено за националната култура. Цит в: Знеполски, Ивайло, Глобализация и културни периферии, в-к *Култура*, бр. 25 (2233), 21. юни 2002 г.

⁷ Идеята за Нов световен ред се ражда през 1990 г., когато по повод нападението на Ирак над Кувейт американският президент Джордж Буш-старши обявява, че „агресията на Ирак е заплаха за Новия световен ред“. Според някои изследователи на международните отношения визията за „Новия световен ред“ е идеологически проект, възплъщение на американския стремеж за световна хегемония чрез установяване на едно глобално правителство, ръководната роля в което ще се играе от САЩ, наложили вече своя икономически модел на политика – този на неолибералната пазарна икономика и своите културни масови и консуматорски практики, разпростиращи се безапелационно по каналите на мощните културни индустрии (от типа на Холивуд, МакДоналдс, Дисниленд, МТВ). Оригинален анализ на визията за „новия глобален ред“ прави К. Колев, асоциирайки я с конспиративната теория за световно господство, разработена от американското правителство. Аргументът му се базира на факта, че фразата „*Novus Ordo Seclorum*“ се произнася за първи път през 1776 г. – година, белязана от две големи събития: създаването на тайното общество на илюминатите, трайно свързано с плановете за Нов световен ред, и създаването на САЩ. Авторът счита, че това съвпадение не е случайно и че още от своето основаване Американските щати се стремят към глобална хегемония, изчаквайки подходящия момент, за да приведат в ход своя проект. Идеалният момент идва през 90-те години с краха на биполарното идеологическо разделение на света и с оставения от него дълбок идеологически вакуум, който американските държавници умело запълват с „невинната“ на пръв поглед визия за глобализацията като Нов световен ред на свободата и демокрацията, която обаче крие в себе си и удобен за САЩ „магистрален път към новия световен ред“ на тяхното господство. Вж. Колев, Константин, Глобалното село: илюзия или реалност, София, Компас-5, 2003.

бален“ свят, започна реализацията на американския унилатералистки проект за налагане на икономическата, военна, политическа и културна хегемония на САЩ.

Успоредно с тези процеси, открилият се с падането на идеологическите стени пред новите национални държави път към глобалната сцена умножава броя на актьорите на глобалното поле и изостря апетитите им за заемане на ключови геополитически позиции и намеса в икономически важни географски райони. Резултатът е нарастваща взаимосвързаност и взаимозависимост на международните отношения, на които всички страни, включително и САЩ, се оказват подвластни.

В така шрихираната геополитическа картина глобализацията се представя предимно като западен по своята природа и движещи сили процес, което означава, че преди 1989 г. България беше изолирана от този процес и че едва след символичното отваряне на света и постепенната либерализация на икономическото и политическото пространство страната започна да проправя своя път към глобалната сцена.

Сред изследванията на български автори върху темата се откриват и различни от гореописаната интерпретации на събитията, като тази на Петко Ганчев, който твърди, че дори и в рамките на двуполусното разделение на света България е включена в специфичен процес на глобализация. Тръгвайки от една историческа дефиниция на глобализацията като *„обективен закономерен исторически процес, той започва още в дълбока древност, когато в Средиземноморския и Далекотоизточно-азиатския регион възникват двата основни цивилизационни центъра, изграждани в съответствие с два различни философски светогледа, две различни възприятия и духовно-практически усвоявания на света“*⁸, авторът твърди, че процесът на глобализация се развива успоредно и в двата световни блока, но под различни форми и в различни „коловози на историята“:

⁸ Ганчев, Петко. *В битката за бъдещето. България и светът в глобалната епоха*. ВСУ „Черноризец Храбър“, 2002, с. 31.

„До 1989–1990 г., т.е. до края на Студената война, процесите на глобализация протичаха в противоположни форми, в които двата поляризиращи и конфронтиращи се свята се опитваха да реализират обективната логика на историческия процес. По същество бяха лансирани като идеология и като практика две коренно противоположни алтернативи, два варианта на глобализацията: първият – на западната либерална демокрация и на пазара, движен от идеологията на либерализма и неолиберализма, и вторият – на комунистическия интернационализъм, държавния социализъм и централно-планираната икономика. В глобалната конфронтация западната либерална демокрация се оказа по-мотивирана, стопански по-ефективна, с по-голям потенциал за технологически иновации и адаптация, с повече валутно-финансови ресурси и по-вярна геостратегия. И затова победи, поне засега.“⁹

Подобна гледна точка предполага, че не само Франция, развиваща се в условията на западната глобализация, но и България още преди 1989 г. е била част от глобализационните процеси, макар и да се е развивала в тяхната идеологическа форма, пропита от марксистката идеология и проекта на интернационализма. С други думи, ако едната страна е била активен актьор на икономическата глобализация, то другата също е участвала, но по-скоро пасивно, отколкото активно, в политическата система на интернационализацията.

Проблемът е, че ако впишем глобализацията в толкова широка историческа рамка, бихме могли да идентифицираме всеки процес на икономическо или политическо отваряне на света като „глобализация“, докато, според мен, в съвременен план става въпрос за време-пространствена експанзия на множество процеси, които са комплексни, многомерни и амбивалентни, обхващащи всички аспекти на живота и образувачи множество сложни мрежи на взаимодействие. Иначе казано, именно съвкупността от разнородни и разнопосочни трансформации на всички нива на социалния ред следва да се мисли като „глобализация“, и преди всичко образувателите от тях мрежи на социални връзки, а не процеси, протичащи изолирани едни от други, както ги описва Ганчев.

Трябва също да се отбележи, че неолибералният проект на глобализацията страда от икономически детерминизъм, докато главният недостатък на неомарксисткия е еволюционистката му ориентация, в светлината на която глобализацията се представя

⁹ Пак там, с. 38.

като историческо движение от локално към глобално равнище, предполагащо, че преди ние сме били локални, т.е. – затворени в един свят на културна и социална мозайка, но днес сме на път на преодолеем тези ограничения и да влезем в свят, обгърнат от транснационални и глобални процеси. Нито неолибералната визия, поставяща акцента върху икономическата глобализация, нито неомарксистката, отъждествяваща глобализацията с интернационализма, не са достатъчно задоволителни за описание на настоящето, защото игнорират влиянието на новите информационни и комуникационни технологии. А именно те, както изтъкват много от съвременните изследователи на глобализацията, стоят в основата на настоящите глобализационни процеси¹⁰.

Разпадът на биполарната система може да се счита за символично начало на съвременната глобализация, тъй като от този момент нататък глобализационните процеси се „опространствяват“ в смисъл, че стават повсеместни и се разпростират вече не само на икономическо и политическо ниво, но и на технологическо, културно, социално, екологично, информационно. В допълнение на това и броят на актьорите на глобалната сцена се увеличава чувствително, като се формира нова конфигурация на силите и властта в световен план.

Друга съществена разлика между френския и българския контекст на възприемане на глобализацията се отнася до начина, по който феноменът се осмисля в публичното пространство.

В български контекст се откроява тенденцията на позитивно отношение. В икономически план глобализацията се асоциира с либерализацията и отварянето на местните пазари, което ще доведе до активизиране на конкуренцията, създаването на повече възможности за частно предприемачество, увеличаване на производителността, създаване на нови форми на работа и работни места. Обяснението за подобен позитивизъм следва да се

¹⁰ Вж. McLuhan, Marshall. *La Galaxie Gutenberg. La genèse de l'homme typographique* (2 tomes), Paris, Gallimard, coll. Idées, 1967; Castells, Manuel. *The Internet Galaxy. Reflexions on the Internet, Business and Society*. Oxford, Oxford University Press, 2002; Филева, Петранка. *Глобализация и медии*. София, Военно издателство, 2003.

отнесе към факта, че в страна, кандидат за членство в ЕС, стремяща се да стане пълноправен участник в европейските икономически и политически структури, глобализацията се мисли в понятията на евроинтеграцията:

„(...) за България процесите на глобализация са свързани до голяма степен с възможностите, ориентацията и развитието на европейската зона. Това се определя от факта, че чисто икономически 60% от външния търговски обмен се осъществява с ЕС, всички макроикономически индекси са в тясна връзка с икономическия климат в ЕС и най-големите чужди инвеститори идват от Европа“¹¹.

Освен смесването на двата процеса – глобализация и европеизация, българската публична рецепция се характеризира и с друга особеност – възприемане на глобалното като символ на „модерното“. Да бъдеш „глобализиран“ означава да се „модернизираш“, да станеш и се чувстваш „модерен“. „Модерен“ по-нататък се свързва с това да „бъдеш европеец“, т.е. – „да живееш като европейците“, което означава поддържане на по-висок стандарт на живот.

За да обясним тази особена техника на интерпретация можем да се обърнем към т.нар. „комплекс на закъснението и догонването“¹², типичен за българската и балканската менталност като

¹¹ Shivergueva, Margarita, « Politique économique bulgare » in : Krasteva, Anna, Todorov, Antoni (eds.). *La mondialisation est les nouvelles limites du politique*. Sofia, EON 2000, 2004, p. 203.

¹² Людмил Георгиев отличава три вида балкански психични комплекса, породили се в резултат от подчинението на балканските народи на османската система. „Комплексът на оцеляването“, първоначално възникнал като комплекс за физическо оцеляване на балканските етнически и народностни общности, се изразява в борбата за физическо оцеляване през дългите години на османско владичество. „Комплексът на миналото“ се превежда в обърнатост и самовглъбеност в миналото в търсене на образци за решаване на проблемите, както и в чувството за малоценност към миналото, проявяваща се в контактите на балканските народи едни с други. „Комплексът от свободата“ описва тенденцията към установяване на авторитарни режими на Балканите, както и „синдромът на слабия“, търсещ винаги европейското покровителство. Цит. в: Георгиев, Людмил. Балканите и новият световен ред. София: Филвест, 2000, 48–58. Повечето анализатори на тази проблематика споделят мнението на Георгиев, че „комплексът на догонването“ произлиза от дългите години на турско владичество. Той се изразява в разбирането, че сме изостанали от „другите“,

цяло, произходът на който се извежда от вековното подчинение на балканските народи на османската система. Става въпрос за усещането за изостаналост от „европейците“, за догонването, за компенсация на което се търсят най-преките и бързи пътища към модернизация чрез асимилиране на западните модели на институционално развитие. По този начин се развива специфична стратегия, наречена от В. Проданов „ксероксно мислене“. Това означава копиране и имитиране на изпробваните западни институции, като се използват техните готови модели в локални условия без дори да се подлагат на адаптация. Авторът смята, че „ксероксното мислене“ произлиза от неолибералната теория за конвергентното развитие, господстваща в България през последните сто години. Тя се базира на презумпцията за унифицирането на света и за движението му в една определена посока, откъдето и *„убеждението, че рано или късно ще преминем през същия път, по който са минали страните, които са преди нас в социалноикономическо отношение“*.¹³ Така в перспективата на наваксване с „европейците“ и ускорена модернизация в българското публично пространство глобализацията се възприема като „пряк път“ към интеграцията на страната в европейската и световната система.

В сферата на културата се открива също известен ентузиазъм поради интензификацията на културния обмен, скъсяването на границите между хората, улесняването на комуникациите посредством Интернет, увеличаване на възможностите за пътувания, разкриващи пред хората нови култури и хоризонти на мислене, нарастване броя на западните културни стоки, позволяващи на всеки да се докосне до „глобалната култура“. Така например, човек е удивен от възможността да консумира глобалните културни продукти още в часа на тяхната поява, независимо в коя част на света се намира:

от „европейците“, и че се намираме на по-ниско ниво на политическо, икономическо, социално и културно равнище. Вж.: Семов, Марко. Глобализацията и националната държава. София, 2004; Петкова, Диана. Балканизацията – другото лице на глобализацията. София, Кама, 2004, 71–72.

¹³ Проданов, Васил. Глобалните промени и съдбата на България. София, Христо Ботев, 1999, 355–356.

„Така българските деца могат да прочетат на български още в деня на премиерата книгата за приключенията на Хари Потър“¹⁴.

Но да имаш достъп до глобалните стоки и да абсорбираш директно носените от тях символи и послания, без да ги филтрираш през своя културен светоглед и контекст, са две различни неща, първото от които може да се определи като позитивно, докато второто носи силен негативен заряд. Проблемът е, че в българското общество тези две тенденции са неотделими. Причината следва отново да се търси в „ксероксното мислене“, което позволява налагането на културни образци на консумативния начин на мислене и възприемане на света, идващи от Запада, главно от Америка:

„Особено силни са тенденциите на хибридикация на културите в развиващите се страни, които в стремежа си към модернизация бързо възприемат западните образци, без достатъчно да са ги асимилирали и адаптирали към своята специфична културна традиция. Нещо подобно, за съжаление, става днес и с българската култура най-вече под натиска на американската развлекателна култура“¹⁵.

От друга страна, проблемът за влиянието на глобалните културни индустрии върху българската култура е свързан със специфичната социо-културна ситуация, характеризираща се с паралелното съществуване на традиционни модели на репрезентация и културен опит, носители на национални стереотипи, и нови модели на културната комерсиализация и постмодернизъм. Създава се парадоксална ситуация, при която постмодерните технологически елементи на културата се сблъскват с принципите на модерния етатизъм и с традиционните идентичности. Оттук и твърдението, че социо-културното пространство на българското общество е „хибридно“, тъй като се състои едновременно от предмодерни (партиархални и носталгични), модерни (национални) и постмодерни (консуматорски) културни практики. Тази теза е развита от проф. И. Знеполски, който приписва характеристиката „хибридност“ не само на българското, но и на другите балкански общества:

¹⁴ Kaneva, Sonia. Bulgarian Culture in the Context of Globalization. – In: Prodanov, Vassil (ed.). Bulgaria in Global Processes. 2004, p. 388.

¹⁵ Ганчев, Петко= Цит. съч., с. 277.

„Балканските общества са хибридни общества с хибридна традиция. Това намира израз в закъснялото индустриално развитие и урбанизация, във форсираните и болезнено отекаващи в обществото процеси на модернизация, които по същество водят до силни конфликти както през 20-те години, така и през 50-60-те години и през 90-те години на 20 век.“¹⁶

Хетерогенният пейзаж от традиции се усложнява от съвременните комплексни взаимодействия между регионалните култури и глобалната култура. Позовавайки се на идеята на Св. Игов, че *„балканските народи живеят в различни темпоралности“*¹⁷, Знеполски уточнява, че става въпрос за „двойна темпоралност“, мислена като кръстопът между западната европейска темпоралност, превърнала се в „глобална“, и локалната темпоралност на балканските традиции. Дори става не толкова въпрос за „двойна“, колкото за „множествена темпоралност“ предвид различните културни съставки, откриваемы на Балканите: предмодерни, модерни и постмодерни. Предмодерните компоненти, според Знеполски, имат две измерения – в по-общ смисъл те се отнасят до незавършените процеси на формирането на национални държави, както в случаите с Албания, Косово, Македония, Хърватска и Босна, които теглят своята легитимация от териториални претенции, като се позовават също и на по-тясното значение на „предмодерен“ по отношение на локалните, патриархални традиции като патернализма, органичното разбиране за културата и др. Модерните елементи се отнасят до:

„постигнатата степен на процесите на индустриализация, урбанизация, съвременно, отворено стопанство, но също така и в изграждането на високи хомогенни национални култури (...) Постмодерните елементи виждам във включването на страните в процесите на глобализация и евроинтеграция с произтичащите от това елементи на деконструкция на различни традиционни установки и понятия, включително и на представата за нация.“¹⁸

¹⁶ Вж. „Балканите – криза на идентичностите и межкултурните комуникации“, Кръгла маса с участието на И. Знеполски, Б. Богданов, Г. Фотев, И. Дичев и Св. Игов, във в-к Култура, бр. 19 (2227), 17. май 2002 г.

¹⁷ Пак там.

¹⁸ Вж. „Балканите – криза на идентичностите и межкултурните комуникации“, Кръгла маса с участието на И. Знеполски, Б. Богданов, Г. Фотев, И. Дичев и Св. Игов, във в-к Култура, бр. 19 (2227), 17. май 2002 г.

Едновременноното пребиваване на българското общество в различни темпоралности хвърля светлина върху трудностите, с които локалните и регионални култури се конфронтират в условията на глобализация. Най-потърпевши от глобализацията са „културите-традиции“ – географски затворените локални и регионални културни практики, исторически свързани с определена територия, културно наследство, език и обичаи, а най-лесно адаптиращи се са „културните индустрии“¹⁹. Ако за „културите-традиции“ глобализационните процеси имат деструктивна сила, то за „културните индустрии“ те са силно креативни и стимулиращи тяхното развитие.

В обобщение на казаното дотук може да се заключи, че българското общество се опитва да стане „глобално“ преди още да е завършило процесите на модернизация и постмодернизация:

*„Глобалната епоха навлизаше в общество, което беше запазило редица от своите предмодерни културни черти посредством един по-скоро постмодерен подход, изцяло отхвърлящ всички големи наративи на близкото минало. Това беше болезнен процес, главно поради ограничения предишен опит на пазарната икономика на културното производство (...) В хода на бързо развиващия се глобален културен пазар България можеше да играе основно ролята на консуматор на чужди продукти на вече установилата се и разрастваща се индустриализирана глобална монокултура. Тя изгуби възможностите си да участва в културното производство в глобализирания свят, тъй като дори и на национално ниво нормалното функциониране на културните институции като музеи, галерии, библиотеки, издателски къщи и т.н. беше застрашено.“*²⁰

Ако преди 1989 г. всичко беше политическо и политизирано, подчинено на контрола на държавата, включително и сферата на културата, където всички практики се базираха на националните образци и модели, с прехода и влизането на обществото в глобалната система се открояват други две тенденции. Първата засяга полето на комуникациите и консумацията, в частност начина, по който популярната култура е повлияна от глобалната:

„С падането на желязната завеса една от най-бързо развиващите се сфери беше широкото разпространение на масовата култура, главно чрез електронните медии. За съжаление тя копираше моделите на униформения световно-популярен

¹⁹ Warnier, Jean-Pierre. La mondialisation de la culture. Paris, La Découverte, 1999.

²⁰ Kaneva, Sonia, Op. cit., p. 386.

*културен живот, отразявайки най-лошото от глобалната културна икономика и културния консумативизъм. Това допълнително увеличи пропастта между новите масови аудитории на американските и латиноамериканските сапунени опери, от една страна, и културата на елита, от друга*²¹.

Ако първата тенденция се изразява в униформизация и стандартизиране на българската култура, втората е противоположна на нея и включва ревитализиране на локалните и регионални културни практики чрез измисляне на локалното съобразно интереса и търсенията на глобалното. Процесът на конструиране на локалности има материална страна: акцентирайки върху своята локалност, някои локални и регионални култури се опитват да се представят като различни и уникални с цел да привлекат вниманието на чужди инвеститори, готови да инвестират в запазването и обогатяването на местните традиции. На тази база между локалното и глобалното се разиграва интересно взаимодействие, продуктите от което са най-често „глокални“²², носещи спецификите и на двете. Меланжът на локални, регионални, национални

²¹ Id. Ibid, p. 389.

²² Неологизмите „глокален“ и „глокализация“, телескопиращи в едно понятията „глобален“ и „локален“, са въведени в полето на социалната теория от професора по социология на университета в Питсбърг Роланд Робъртсън, считан за един от най-видните представители на Британската школа на глобализацията. Той заимства понятията от японския контекст, където първоначално с „глокализация“ се обозначава земеделски принцип за адаптиране на познатите обработвателни техники към местните условия за обработване на земята. В следствие този принцип навлиза и в сферата на японския бизнес с името „глобална локализация“, т.е. – процес на адаптиране на глобалния светоглед към локалните условия. Японският произход на идеята за „глокализация“ се обяснява, според Робъртсън, с културната специфичност на Япония, чиито културни политики са ориентирани към запазване на нейната уникалност с едновременно отваряне, модернизиране и глобализиране на страната. Така в основата на развитието на японската култура е поддържането на отворена диалектичност, т.е. – непрестанна „игра“ между глобалното и локалното. Всяко външно влияние преминава през своеобразен филтър, който да го „оформи“ така, че „чуждото да се превърне в свое“ и то да се адаптира безпроблемно в локалния контекст. Вж. Робъртсън, Роланд. 2004. „Глокализацията: време-пространство и хомогенност-хетерогенност“. – Федърстоун, М., Лаш, С., Робъртсън, Р. *Глобални модерности*. София, Критика и хуманизъм, 44–69.

и глобални културни елементи, представляващ по същността си културна хибридизация, се оценява противоречиво от изследователите. Според някои, процесите на културна „глокализация“ са обогатяващи, защото генерират нови културни практики, форми и продукти, докато за други те водят към декултурация и обезличаване на културите, които, смесени помежду си, губят своята оригиналност и автентичност и повече не е възможно да се каже от какви точно културни контексти произлизат.

Щрихираната дотук картина показва, че на обществено равнище задълбочена рефлексия върху глобализацията в български контекст липсва, тъй като проблемът не се осмисля директно сам по себе си, а най-често през призмата на други процеси като либерализацията на българската икономика, интеграцията на страната в ЕС, модернизацията на българското общество, участието на българската култура и културни индустрии на глобалната сцена, и то обикновено в позитивна светлина.

За разлика от българската индиректна рецепция на глобализационните трансформации, обществената позиция във Франция е много по-нюансирана и критическа, особено в политическата сфера, където отслабването на държавата буди безпокойства и социални протести, допълнително изостряни от задълбочаващите се социални неравенства. В социален и културен план глобализацията също търпи силна критика заради комерсиализиращите културни индустрии, които подчиняват културата на пазара и така превръщат културните практики в обикновени стоки. Опасността нараства и поради повсеместното натрапване на американската глобална култура, заливаща света със своите рециклирани и стандартизирани продукти за масово потребление.

Критическата ориентация на френската позиция спрямо глобализацията, стигаща в някои случаи дори до крайност, поставя много въпроси предвид факта, че, както изтъква Еди Фужие, Франция участва активно в процесите на глобализация:

„От 80-те години насам френската икономика непрестанно се отваря към европейското пространство в рамките на единния пазар, но също и в останалата част на света, от САЩ до Азия. Френските предприятия навакват своето закъснение по отношение на интернационализацията от втората половина на 80-те години. Най-общо Франция се интегрира в системата на културния и технологическия об-

мен, характеризира ерата на глобализацията. Така Франция се явява страна, която извлича полза от глобализацията от двадесетина години. На въпреки това тя е едно от най-сериозните места на съпротива срещу „либералната глобализация“²³.

Как да обясним следния парадокс: „Защо Франция се противопоставя шумно на глобализацията, като в същото време дискретно се адаптира към нея?“²⁴

На първо място трябва да се уточни, че френската критическа позиция не е адресирана към самата глобализация като такава, а към нейната икономическа и финансова форма, по-точно – към налагането ѝ над другите форми – политическа, културна, технологическа, екологична и социална. За да означат тази тенденция, някои автори се изразяват метафорично, казвайки, че „глобализацията върви на два крака: търговията и финансите“²⁵. В своето икономическо превъплъщение „американската глобализация“ лансира множество предизвикателства пред френското общество, влизайки в противоречие с неговите традиции и култура:

„Ако глобализацията представлява предизвикателство за всички общества, за Франция то е още по-специално поради политическата етатистка традиция на страната, нейната роля като гарант на социалното равенство, привързаността ѝ към езика, културата и идентичността, както и заради датиращото отдавна желание да предложи модел, различен от този на САЩ.“²⁶

Ще анализираме по-отблизо всеки от тези елементи.

Първо, глобализацията нанася удар на френската етатистка традиция²⁷, основана върху контрола, упражняван от държавата

²³ Fougier, Eddy. *La contestation de la mondialisation : une nouvelle exception française ?* Institut français des relations internationales (IFRI), Les notes de l'IFRI, 46, octobre 2002, p. 11.

²⁴ Gordon, Philip, Meunier, Sophie. *Le nouveau défi français. La France face à la mondialisation*. Paris, Editions „Odile Jacob“, 2002, p. 12.

²⁵ Brender, Anton. *La France face à la mondialisation*. Paris, Editions la Découverte, 1998, p. 56.

²⁶ Gordon, Philip, Meunier, Sophie. Op. cit., p. 7.

²⁷ Традиционният френски икономически модел е дирижистки и оттук идеологията, която стои зад него, се нарича „дирижизъм“. При дирижисткия модел пазарът е оторизиран да функционира единствено под прякото наблюдение и контрол на държавата, контролираща най-важните лостове на властта. В ней-

в сферата на икономиката, където тя играе традиционно силна регулативна роля, както и в социалната сфера, откъдето и концепцията за „социалната държава“ (*État providence*) като разпределител на социалните блага.

Икономическите и социалните устои на френската държава се разклащат от три взаимосвързани процеса, двигателят на глобалните промени, известни като трите „D“ – дерегулация, децентрализация (отваряне) и детериториализация, чийто резултат всъщност е отблъскване на политическото от икономическото и преориентиране на държавната политика спрямо изискванията на пазара. Тези икономически трансформации неминуемо водят със себе си „дезетатизация“, или по-точно казано – изправят държавата пред необходимостта да преосмисли своите компетенции, особено в областта на социалната политика. Процесът на обездържавяване може да се обясни като „деинституционализирана политика“²⁸ в смисъл, че глобализацията провокира трансформиране на публичната сфера в неинституционализирано пространство, състоящо се от отделни частни сфери. Оттук и тревогите, че отслабването на държавата ще доведе до социална нестабилност.

Още през 90-те години се заговори за криза във френското общество, дължаща се на „социална фрактура“, т.е. – задълбочаване

ните ръце са средствата за производство и финансовите институции, фискалната и разходите. Тя провежда интервенционистка индустриална политика и е в тесни връзки с икономическите актьори. Този икономически модел, при който държавата играе основната роля в националната икономическа експанзия, отдавайки приоритет на националните интереси пред частните, се оказва неефективен в един свят, в който властва точно противоположната тенденция на либерализация на икономиките и редуциране на държавната намеса в тях. Подобни обстоятелства принуждават френското правителство да реформира системата и през 1983 г. се приема нов модел на управление, насочен към отваряне и либерализация на френската икономика и намаляване на ролята на държавата в икономическия сектор. За повече подробности относно преминаването от дирижисткия към либералния модел на управление виж: Gordon, Philip, Meunier, Sophie. Op. cit., 35–36.

²⁸ Терминът е използван от Todorov, Antoni, « La politique anti-institutionnelle » in : Krasteva, Anna, Todorov, Antoni, op. cit., p. 47.

на социалните проблеми и социалната стратификация, причинена от трудността за приспособяване на една силно централизирана държава към новите реалности на глобализацията се свят.

*„Въпреки това обаче във Франция много повече отколкото другаде, държавата остава ключов актьор и привилегирован участник в социалните протести.“*²⁹

Държавата, твърдят френските теоретици, ще оцелее в епохата на глобализация, защото:

*„(...) няма трайна глобализация без държава. Глобализацията има нужда от политическа подкрепа, която да ѝ осигури стабилност и легитимност. Но за да даде тази политическа подкрепа, държавата на свой ред е принудена да се преобразува. По този начин тя се меркантилизира, като чрез това се опитва да политизира залозите на пазара“*³⁰.

Следователно не става въпрос за загуба на държавната власт и суверенитет, а за нейното преосмисляне и трансформиране, при което тя ще стане дори по-силна, тъй като глобалният пазар не би могъл да съществува без правила, установени и гарантирани от държавните институции. Безспорно обаче всякаква промяна във властта на френската държава е проблематична предвид силните етатистки традиции, които сега сериозно са поставени под въпрос.

Второ, известни са френските страхове, че пазарните и финансови сили на глобализацията застрашават уникалността на френската култура, език и идентичност, и по-конкретно френските културни продукти, стил на живот, богатството на езика, системата на френското образование. Това предизвикателство е пряко свързано с първото, доколкото френската етатистка традиция е изградена върху идеята за националната държава, поради което език, култура и идентичност се мислят неизменно в термините на националния дискурс. Това обяснява до голяма степен защо формулата „културна изключителност“³¹ и целият

²⁹ Pleyers, Geoffrey, « Le modèle français : 1995–2000 » in : Wieviorka, Michel (sous la direction). *Un autre monde. Contestations, dérives et surprises dans l'antimondialisation*. Paris, Editions Balland, 2003, p. 146.

³⁰ Laidi, Zaki. *La grande perturbation*. Paris, Flammarion, 2004, 218–219.

³¹ Изразът възниква през 1993 г. по време на Уругвайската кръгла маса в рамките на GATT – Общото споразумение за митата и търговията, в хода на

публичен дебат, който тя предизвика, се ражда във френски контекст – именно в такъв контекст, силно маркиран от националистичен дух и менталност, се акцентира върху изключителността на собствената култура и традиции, особено когато те са застрашени от външни фактори. Обект на множество дебати, формулата за „културната изключителност“ възглавява всъщност правото на всяка нация да развива и съхранява своите културни традиции чрез прилагането на подходящи за целта държавни политики, които да не позволят културните ценности да бъдат подчинени на икономическите интереси. От тази гледна точка, отслабването на националната държава би довело до криза на идентичността и културата, изразени в загуба на идентификационни ориентири поради нарастващата мобилност на живота, дифузията на стандартизирани културни продукти с американски етикет, разцвет на културните индустрии, налагането на английския като универсален език на комуникация.

Трето, за дълбочаването на неравенствата и дестабилизацията на социалната интеграция и националната солидарност разклащат фундаменталните принципи на Републиката, като принципите за равенство и братство. Глобализацията застрашава „социалния капитал“ на обществото, стимулирайки процеси на индивидуализация, дирижирани единствено от материалния интерес. Така традиционните ценности губят своята стойност и се прокарва нова житейска визия, ориентирана към прагматизма,

обсъждане за включване на културните продукти, и по-специално на аудиовизуалните продукти и филмите, към общите търговски договори. Френските представители категорично се противопоставят на това предложение, като се позовават на идеята за т. нар. „културна изключителност“ (*exception culturelle*). Либерализацията на производството и търговията на аудиовизуални и кинематографични продукти би означавало, че държавите ще трябва да третират чуждите филмови продукции на равни начала с националните, което неминуемо ще доведе до спад на местното потребление особено в полза на американските филми, налагащи условия на конкуренция, непосилни за другите страни. Следователно прокарването на подобно споразумение би било ползотворно преди всичко за САЩ, чиято филмова продукция наводнява света, и крайно неблагоприятно за страни като Франция, която е особено чувствителна към запазване на „френскостта“ от засилващата се все повече глобализация-американизация.

материализма и утилитаризма. Оказва се, че „социалният договор“ бива пренаписан под диктовката на икономическите интереси. Нарушаването на социалната цялост е свързано също и с проблема за увеличаване на миграциите, придаващи все по-мултинационален, мултикултурен и мултилингвистичен облик на френското общество, резултат от пропускливостта на границите и дерегулацията на миграционните политики.

Четвърто, глобализацията рефлектира и върху ролята на Франция на международната сцена, особено по отношение на САЩ и на новите транснационални компании. Публичните дебати, предизвикани по повод на събитията от 11 септември 2001 г., отразяват притесненията на френските управляващи относно мястото на тяхната страна в света. Макар и заклеямени като терористични, атентатите бяха интерпретирани като „край на американския унилатерализъм“ и поставяне под въпрос на американската „хегемонистична“ и „арогантна“ външна политика.³²

В обобщение може да се каже, че в епохата на глобализация френското общество се изправя пред четири основни предизвикателства: политическо и икономическо, засягащи социалната политика на френската държава; културно, противопоставящо френската култура на културните индустрии; социално, обезценяващо фундаменталните принципи на френската духовност, и геополитическо, отнасящо се до ролята на Франция в Европа и в света. Допълнителна яснота върху тези четири проблема внасят думите на Заки Лаиди:

„Глобализацията разтърсва из основи четирите стълба, върху които се издига идентичността на Франция, или идеята, изградена за това. Тя води неизбежно до етатическа дерегулация в полза на пазара. Тя предизвиква преосмисляне на идентичността на културни, а не на политически принципи. Тя разголява социалните и културни механизми на единство на една нация, когато държавата се оттегля. Накрая тя поражда чувствително модифициране на формите на влияние и под-

³² Т. нар. от французите „американска арогантност“ всъщност не бива пречупена от терористичните атентати. Достатъчно е само да припомним думите на Джордж Буш-младши, построени върху манихейската логика на доброто и злото, че „тези, които не са с нас, са против нас“.

редба на страните в света, форми, преминаващи оттук нататък през пазара и масовата култура, а не през държавата или интелектуалните елити³³.

На този фон констатираме, че парадоксално оттеглянето на държавата от икономическата сфера се оказва не толкова проблематично, тъй като това позволява на френската икономика да извлича полза от глобалната икономика.

„Естествено все още има форми на съпротива спрямо определени икономически приватизации. Но съпротивата има много повече идеологически и корпоративен, отколкото икономически характер. Франция се адаптира забележително добре към предизвикателството на глобализацията... Действителната френска изключителност се изразява по-скоро във високото ниво на социална защита, гарантирано от държавата и което сега нараства с нарастване на безработицата. Така че социалната защита, а не функционирането на държавата, обяснява до голяма степен важността на публичните разходи на Франция. По пряк или непряк начин, именно социалната политика е залогът на глобализацията“³⁴.

В такава напрегната и несигурна действителност, френското обществено мнение относно глобализационните промени се разделя на три позиции:

„Има такива, които са „за“, т.е. големите акционери. После са „изключените“ от процеса, всички онези, които страдат от него: бедните, работниците, имигрантите, незаконно пребиваващите, земеделците. Но най-много са тези в средата – средната класа, тези, които са едновременно очаровани от глобализацията и от Интернет, но се страхуват, че ще изгубят своята индивидуалност: една естетика, специфичен начин на разбиране на културата и солидарността“³⁵.

Резултатите от анкета на общественото мнение сред френски граждани, представени от Филип Гордън и Софи Моние, показват, че групата на привържениците на глобализацията включва две основни категории – търговци или 20 % от французите, които подкрепят икономическата либерализация и желаят държавата да ограничи своите регулативни функции, и групата на младите – 29 % от населението, предимно под 35 години, които са обър-

³³ Laidi, Zaki. *Le malaise dans la mondialisation*. Entretien avec Philippe Petit, Paris, Textuel, 1997, 112–113.

³⁴ Id. *Ibid.*, p. 115.

³⁵ Gordon, Philip, Meunier, Sophie. Op. cit., p. 137.

нати към бъдещето и отворени за разширяването на ЕС и осигуряването на повсеместен достъп до Интернет.³⁶

Противниците на глобализацията – около 51 % от французите – заявяват, че се противопоставят на финансовата и икономическа глобализация.

Сондаж на общественото мнение, публикуван в Монд дипломатик от 19 юли 2001 г. показва, че 63% от французите одобряват „проявите на асоциациите срещу глобализацията по повод на международните срещи на високо равнище. Значителна част от тази група взема участие в т.нар. „антиглобалистски движения“.

Повечето изследователи споделят мнението, че феноменът „антиглобализация“ води началото си от движението на запатистите в Мексико от 90-те години на XX век. То се свързва с индианската съпротива, организирана от армията за освобождение. Създадена в началото на 80-те години, тази армия се бори за независимостта на индианците в Латинска и Централна Америка.³⁷

В Мексико неолибералният завой, започнал след финансовата криза през 1982 г., бива ускорен по време на президентството на Салина де Гортари, който подготвя страната си за влизане в АЛЕНА (Споразумение за свободен обмен между северноамериканските страни, включващо Мексико, САЩ и Канада) и в Световната търговска организация (СТО). Селяните, особено индианците от Чиapas, заложили всичко на модернизацията за увеличаване и подобряване на производството си, биват най-силно

³⁶ Id. *Ibid.*, p. 138.

³⁷ Движението на запатистите е обект на множество изследвания. Тук ще се ограничим да споменем само най-важните му характеристики, позовавайки се на анализа на Льо Бо. Този автор твърди, че индианските борби се раждат най-често в периферията, на границата на екваториалната част на Амазония, на юг от Колумбия и на юг от Мексико. През 1990 г. за пан-индианско движение на световно равнище все още не може да се говори. Цит в: Le Bot, Yvon, *Le zapatisme, première insurrection contre la mondialisation néolibérale*. — In: Wiewiorka, Michel. *Ibid.*, p. 132. За подробен анализ на запатисткото движение виж също Baschet, Jérôme. *L'étincelle zapatiste. Insurrection indienne et résistance planétaire*. Paris, Denoël, 2002 и Le Bot, Yvon. *Le rêve zapatiste*, Paris, Seuil, 1997.

засегнати от отварянето на вътрешните пазари и оттеглянето на държавата като поддръжник на селскостопанския сектор.

Тяхното недоволството постепенно прераства в организиран протест и на 1 януари 1994 г., денят на влизане на Мексико в АЛЕНА, считано от мнозина мексиканци за решителна стъпка, приближаваща страната им към „първия свят“, запатистите изразяват публично своето неодобрение срещу принципите на неолибералната глобализация, въпреки че по това време самият термин „глобализация“ все още не фигурира в декларациите им³⁸. По този начин борбата на индианците за независимост придобива не само политически, но и идеологически очертания. Много теоретици определят запатистката борба като първата организирана форма на съпротива срещу неолибералната глобализация. Протестът на запатистите поставя началото на „глобализацията на антиглобализацията“. През 1996 г., глобалните измерения на съпротивата стават особено видими със запатисткия призив за организиране на „международна среща в подкрепа на човечеството и против неолиберализма“.

Забележително е, че запатисткото движение функционира и се организира според „ризоматичната логика“, образувайки мрежи и връзки на вертикално и хоризонтално ниво. Всички изследователи изтъкват уменията на запатистите да изграждат мрежи, използвайки новите информационни и комуникационни технологии. Парадоксалното е, че дейността им всъщност е възможна благодарение постиженията на същата тази техническо-информационна глобализация, срещу която се борят. Оттук и названието, което се дава на протестите им – „кибер-войни“:

„Използването на Интернет и на другите медии, както и глобализацията на мрежите на международното и националното гражданско общество, вкарват запатистите в крак с ерата на информацията и ги извеждат на глобалната сцена. Въоръжената борба се трансформира в „първото движение на информационна война“, разположено на границата между въоръжения конфликт и социалното движение“³⁹.

³⁸ Le Bot, Yvon. Op. cit., p. 134.

³⁹ Id. Ibid., p. 137.

Протестът на запатистите в Сиатъл през 1999 г. по повод срещата на високо равнище на СТО символизира най-общо началото на алтерглобализма. Нужно е да се уточни, че понятието „антиглобализация“ не е измислено от протестиращите, а от техните опоненти. То дължи успеха си преди всичко на медиите, които го лансират за първи път в своите репортажи по повод на манифестациите, съпровождащи срещата на високо равнище на СТО в Сиатъл през 1999 г. Но още тогава участниците в това движение се обявяват за една „друга глобализация“, откъдето и името „алтерглобализация“ или „алтермондиализация“⁴⁰ – за една демократична, справедлива и социална „глобализация с човешко лице“⁴¹. Това уточнение е важно, защото показва, че протестиращите не отхвърлят самата глобализация като такава, а нейната настояща „техничко-икономическа“, капиталистическа и неолиберална форма.

Организираните протестни събития от 1996 и 1999 г. са последвани от нова манифестация в Порто Алегре през януари 2001 г., резултат от която е създаването на Първия световен социален форум⁴². Следва

⁴⁰ З. Лаиди твърди, че разликата между „антиглобализация“ и „алтерглобализация“ се прави единствено на френски език, където думата произхожда от латинското (алтер, означаващо „друг“). Laidi, Zaki. *La grande perturbation*. Paris, Flammarion, 2004, p. 308.

⁴¹ Изразът „*Globalization with a Human Face*“ принадлежи на генералния секретар на ООН Кофи Анан, който изтъква необходимостта да се въведе система от регулации за контрол над този процес. Това е призив към индивидите да опитомят и овладеят глобализацията. Цит. в: Колев, Константин. Цит. съч., с. 50.

⁴² Инициаторите на форума в Порто Алегре считат, че на провеждащия се в Давос Икономически световен форум, на който се срещат международните икономически организации (СТО, МВФ, Световната банка), се обсъждат само икономически въпроси в интерес на големите икономически играчи, докато изцяло се игнорира социалната политика, проблемите с правата на човека, социалната справедливост, устойчивото развитие. Според тях Давос подчинява хората на икономическите и финансови интереси, вместо да е обратното. За да се акцентира върху социалния характер на проявата, се взема решение всеки социален форум да се провежда в Порто Алегре паралелно със срещите на икономическите елити в Давос. Опозицията Порто Алегре – Давос се подсилва от директно видеопредаване от страна на алтерглобалистите, което позволява да се следят едновременно двете събития. Дебатите между участници в Давос

нов протест отново в Порто Алегре година по-късно под формата на Втори световен социален форум. През януари-февруари 2003 г. е Третият световен социален форум в Порто Алегре⁴³. Инициативата за организиране на световните социални форуми точно в Порто Алегре идва от стремежа, както го обяснява Б. Касен,

„(...) че, за да се постигне паралелизъм с Давос, трябваше световните социални форуми да се провеждат на същите дати като световните икономически форуми. В това имаше нещо силно символично, но също и стратегическо – чрез медиите да се предложи една решителна и непоколебима алтернатива на битката между Давид и Голиат.“⁴⁴

Успоредно със световните социални форуми всяка година се организират в различни градове и европейски социални форуми. По своята същност „форумът“, навявайки асоциации с гръцката дума „агора“, конституира място за дебати, предназначено да постави

и Порто Алегре се предават директно от бразилската телевизия Арте. Цит. в: Barrez, Dirk. *Une autre mondialisation est possible. De Seattle a porto Alegre*, Paris, Le Reseau Vert, 2002, p. 63.

⁴³ Паоло Чери предлага интересна класификация на развитието на алтерглобалистското движение. Той смята, че до Втория социален форум в Порто Алегре движението минава през три етапа. Първият етап (между 1992 и 1995 г.) се характеризира преди всичко с борба за защита на правата на човека и защита на природата. Исканията са подчертано социални и екологически. По време на втората фаза, от 1995 до 1999 г., се дава приоритет на хуманитарните теми, както и на въпросите за запазване на биоразнообразието и на културното богатство, застрашено от повсеместното налагане на стандартизирани стоки за консумация. Третият етап, който започва през 2000 г., привилегирова темата за социалните неравенства, тясно свързана с проблема на разрастващата се социална пропаст между Севера и Юга. Четвъртата фаза е белязана от паметния 11 септември 2001 г. След тази дата алтерглобализмът придобива още по-разнообразен характер – средиземноморско-латино-американски, а по природата си продължава да се легитимира като алтернатива на икономическата неолиберална глобализация, но вече предимно под пацифистки форми. Цит. в: Ceri, Paolo. *Les transformations du mouvement global*. – In : Wiewiorka, Michel. Op. cit., 64–65, p. 75.

⁴⁴ Cassen, Bernard. *Tout a commencé à Porto Alegre*. Paris, Mille et une nuit, 2003, p. 23. Важно е да се уточни, че след агентатите от 11 септември 2001 г., контестацията на тероризма, войната и политиките на сигурност става основна тема в протестите на алтерглобализма, успоредно с борбата срещу либерализма.

проблемите на обсъждане под формата на публични дискусии.⁴⁵ Следователно това е дискусийно пространство, отворено за всеки, който иска да се включи и изрази своето мнение. Така представеното широко разбиране за „форум“ е прецизирано от Б. Касен:

„Форумът се дефинира едновременно като пространство и като процес, но не и като цялост и завършеност. Още Първият световен форум в Порто Алегре поставя целта да се изгради едно пространство на обмен, диалог, изготвяне на предложения, изработване на стратегии за действие и съставяне на коалиции, включващи всякакви социални актьори, които се противопоставят на либералната глобализация — нейното отхвърляне е необходимото и достатъчно условие за участие в дейностите на движението анти и алтерглобализация.“⁴⁶

Комуникативната функция на форума е тясно свързана с неговата интегративна и идентификационна функции. Целта му е преди всичко социална – да събере и обедини хората около определена кауза и на тази база да се формира „световно гражданско общество“⁴⁷, в основата на което да залегнат универсалните човешки ценности и принципи като справедливост, равенство, защита на правата на човека, принципите на демокрацията и т.н. Обединението на протестиращите около общите цели е съпроводено от изработване на механизми за идентификация на базата на принадлежност към различни социални и политически групи, на

⁴⁵ Анализ на същността на форума и неговата организация предлагам в статията Димитрова, Анна. Европейският социален форум – трибуна на алтерглобалисткото движение, – *Ново време*, 2/2004.

⁴⁶ Cassen, Bernard. Op. cit., p. 81.

⁴⁷ Понятието „световно гражданско общество“ (*société civile mondiale*) е много проблематично. То имплицира идеята за социално взаимодействие на световно равнище, аналогично на формата и функциите на гражданските общества във всяка национална държава. Скептицизмът, проявен от много автори относно адекватността на тази концепция, се дължи на факта, че „световното гражданско общество“ е общество без правителство и без държава, т.е. – без наличието на институционален ред, което е трудно осъществимо. Затова изразът се използва най-често като метафора, означаваща нарастващата свързаност и взаимозависимост между хората, техните социални дейности, инициативи и влиянието, което те имат върху политиката в локален и световен мащаб. Вж. Morin, Edgar. Une mondialisation plurielle, – *Quelle autre mondialisation ? revue de Mauss*, 20, deuxième semestre 2002, p. 46.

които ще се спрем по-късно. На този фон европейските и световни форуми се оценяват като:

„(...) най-обеждаващия до този момент опит за създаване на едно пространство, в което обществените групи на гражданското общество да се опознаят по-добре, да задълбочат познанията си относно процесите на неолибералната глобализация, да планират колективни действия и да изработват алтернативи от глобален на съвременния глобален ред.“⁴⁸

Еди Фужие посочва пет конститутивни фази на френския алтерглобализъм. Началото се поставя през 1980 г., когато започват първите социални протести, въпреки че тогава понятието „глобализация“ / „мондиализация“ все още се използва много рядко. Характерът на първите протести е подчертано икономически, обект на които са търговските преговори в рамките на ГАТТ и политиката на Европейската икономическа общност (ЕИО). Някои крайно десни френски партии дори се обявяват против икономическото и културно отваряне на страната, против разширяването на ЕС и имиграционните политики.

Вторият етап обхваща периода на ратификация на договора за реформи и разширяване на ЕС от Маастрихт през 1992 г. По повод на това събитие се формира силно суверенистко движение, както сред левите, така и сред десните партии, което намира най-отчетлива форма във Френската комунистическа партия (ФКП) на Жан-Пьер Шевенман. Тази партия се противопоставя решително на процеса на европейска интеграция, който според нея застрашава националния суверенитет и републиканските принципи.

Ако през първите два етапа алтерглобалистката контестация е насочена срещу развитието на ЕС и в този смисъл акцентира върху външно-политически проблеми, третият етап отменя фокуса върху вътрешно-социалните въпроси, израз на което са масовите публични стачки през 1995 г., представени като „първия протест срещу глобализацията“. Тогава се формира социално движение, подкрепяно от френските интелектуалци като Пиер Бурдийо, Игнасио Рамоне, Серж Латуш, което се обявява срещу негативни

⁴⁸ Ficher, William, Ponniah, Thomas. *Un autre monde est possible. Pour une autre mondialisation : Le Forum social mondial*. Paris, Paragon, 2003, p. 13.

те ефекти на глобализацията, причинени от приватизацията на предприятия и дерегулацията на икономиката.

Четвъртата фаза (1998–1999 г.) е решителна, защото се свързва с появата на сцената на алтерглобалистката борба на най-важните актьори на френския протест – АТТАС и Селската конфедерация.

Петият етап, който продължава и до днес, започва през 2000 г. с президентските избори през април-май същата година, характеризиращи се с увеличаване мощта на опозицията и на отрицателното отношение към глобализацията вътре в политическите партии, главно в полето на крайно десните.⁴⁹

Що се отнася до участниците във френското алтерглобалистко движение, в центъра му са разнородни групи, обединени от протеста срещу глобализацията. Сред тях се откроява Асоциацията за облагане с данъци на финансовите транзакции в полза на гражданите (АТТАС – *Association pour une taxation des transactions financiures pour l'aide des citoyens*).

АТТАС е създадена през 1998 г. след публикация на Игнасио Рамоне в Монд Дипломатик, озаглавена „Обезоръжете пазарите!“, в която той призовава към създаването на световен данък върху финансовите транзакции по примера на данъка Тобин⁵⁰. Асоциацията се ръководи от Б. Касен и е адресирана към средните класи в стремежа да се превърне в първото анти- и алтерглобалистко лоби във Франция. Френската АТТАС функционира на принципа на мрежата, създавайки много локални и регионални комитети във всички части на страната, като тя самата е свързана с други такива в целия свят. По дейността си тя наподобява НПО, чийто състав възлиза на 28000 души.⁵¹

⁴⁹ Foudier, Eddy. Op. cit., p. 31-33.

⁵⁰ „Данъкът Тобин“ е наречен така на името на носителя на Нобелова награда за икономика Джеймс Тобин. През 1971 г. той лансира идеята за въвеждането на подобен данък с очакването, че в краткосрочна перспектива той ще ограничи финансовите спекулации.

⁵¹ Множество изследвания във Франция са посветени на дейностите и организацията на АТТАС. Вж. Pleyers, Geoffrey. Op. cit., 151–154; Fougier, Eddy. *La contestation de la mondialisation : une nouvelle exception française ?* Institut français des relations internationales

Втората организация, играеща ключова роля във френската алтерглобализация, е Селската конфедерация, сред създателите на която е Жозе Бове⁵², превърнал се във Франция, а и в света, в „икона“ на алтерглобалистката борба. Организацията представлява земеделски синдикат, създаден през 1987 г., който се обявява за изграждането на „устойчиво земеделие в полза на селяните в един по-солидарен свят“. Поставяйки под въпрос модела за селското стопанство и земеделието, функциониращ в рамките на ЕС (под егидата на Общата политика за селскостопанство), Селската конфедерация се стреми да прокара идеята за „разумна“ политика, действаща съобразно възможностите на околната среда без да се злоупотребява с тях, защитаваща правата на селяните и стимулираща производството на екологично чисти продукти. Протестът е насочен в частност срещу използването на генетично модифицирани организми при производството на храни, като тези в продуктите на американските ресторанти за бързо хранене от типа на МакДоналдс.

Освен двете най-важни и влиятелни организации, в обхвата на френското алтерглобалистко движение попадат и интелектуалният кръг „*Raisons d'agir*“ на П. Бурдийо, Гражданската организация за контрол на СТО, движението на младите *VAMOS*, рождено по време на Женевските бунтове и мн. др.⁵³

В политически план много политически партии, идващи както от лявото, така и от дясното политическо пространство, се ангажират с

(IFRI), Les notes de l'IFRI, 46, octobre 2002 ; Gordon, Philip. Meunier, Sophie. *Le nouveau défi français. La France face à la mondialisation*. Paris, Odile Jacob, 2002.

⁵² Жозе Бове от обикновен земеделец се превръща в медийна фигура, „герой на модерните времена“, поради дързостта си да е винаги начело на алтерглобалистките протести. Изследователите считат, че със своята непосредственост той привлича хората, които го идентифицират като „един от народа“, като „един от тях“. Бове придобива особена популярност след участието си в разрушаване на фасадата на един ресторант МакДоналдс в едно италианско градче, в резултат на което е арестуван. Веднага се организират масови граждански протести в негова защита, под натиска на които той скоро е освободен. Интересен анализ на „харизматичната“, както го определя авторът, фигура на Жозе Бове, прави Жан Вигру. Вж. Vigreux, Jean, *José Bové et la Confédération paysanne : du syndicalisme paysan à l'antimondialisation*. – Krasteva, Anna, Todorov, Antoni, Op. cit.

⁵³ Pleyers, Geoffrey. Op. cit., 147–148.

алтерглобалистката идеология. Някои членове на Френската социалистическа партия, като Жюлиен Дрей, Жан-Кристоф Комбанделис и Арлем Дезир, изразяват публично подкрепата си за това движение. Френската комунистическа партия също заклеиява „злините“ на глобализацията, отъждествявайки я с нова форма на капитализъм.

На базата на представената дотук панорама на френските алтерглобалистки участници може да се отграничат два главни потока. Първият произлиза от гражданското общество и включва НПО, асоциации (АТТАС), социални и селски движения (Селската конфедерация), синдикати, повечето от които се самоопределят като алтерглобалисти. Обикновено този поток се обявява за културното и технологическо отваряне на страната и за умерено икономическо такова. Това течение се бори за една „друга глобализация“, различна от икономическата неолиберална глобализация, считана за деструктивна за социалния ред. Алтернативата се представя като регулирана глобализация, която освен икономическа, ще бъде и политическа, културна и социална.

По своя характер вторият поток е подчертано политически – от сферата на „национал-популисткото“ дясно с подчертано суверенистки идеи. Тук влизат националистически и протекционистки политически партии, често дори с ксенофобска ориентация, които настояват за икономически и политически протекционизъм на страната, в стремежа да се съхранят изконните принципи на Републиката. Тези партии са антиглобалистки в прекия смисъл на думата и без да предлагат алтернатива се обявяват против глобализацията като цяло, защото тя, според тях, застрашава целостта на нацията, френската идентичност и републиканските принципи.⁵⁴

Относно позицията на френските леви политически партии Серж Латуш твърди, че те единодушно се противопоставят на негативните следствия от неолибералната и ултралиберална глобализация. Лявата критика се артикулира около шест основни пункта:

„1. разкриване на нарастващите социални неравенства както между Севера и Юга, така и вътре във всяка държава; 2. на капана със заема на страните от Юг с несъобразените последствия за експлоатацията на естествените богатства

⁵⁴ Fougier, Eddy. Op. cit., 33–59.

и връщането на формите на раболепие и робство (особено на деца); 3. на разрушаването на екосистемите и опасността от глобални замърсявания, гибелно за бъдещето на планетата; 4. края на социалното благополучие, разрушаване на обществените сектори и на системите за социална защита; 5. на повсеместната комерсиализация, трафика на органи, развитието на униформизиращите „културни индустрии“, нарушаване на правото на интелектуална собственост; 6. на отслабването на националните държави за сметка на възхода на транснационалните компании, превърнали се в „новите господари на света“.⁵⁵

Шестте елемента на контестацията от страна на френските леви политически партии се вписват до голяма степен в четирите предизвикателства, пред които глобализационните процеси изправят френското общество, описани по-горе: геополитическо, засягащо ролята на Франция на глобалната сцена; икономическо, отнасящо се до влиянието на пазарните принципи върху всички сфери на живота; културно, сблъскващо идеята за френската „културна изключителност“ с културните индустрии, и социално, при което се нарушават функциите на социалната държава. Към тези четири проблема Латуш добавя още екологическото предизвикателство от нерегулираната експлоатация на природните ресурси и въпроса за задълбочаване на неравенствата между страните от Север и тези от Юг. В контекста на подобна логика, алтернативата, предложена от ляво, представлява проект за една управляема, социална, човешка и симетрична глобализация. Философската основа на лявата алтерглобализация е философията на Просвещението с идеите за правата на човека, демокрацията и универсализма. В политически план се пледира за засилване ролята на държавата пред пазарните сили, което е необходимо за самото ефективно функциониране на пазара. На икономическо равнище алтернативният проект се съдържа в израза „устойчиво развитие“, което предвижда да се осигурят средства, позволяващи на най-бедните страни да се справят с проблемите си и да стимулират развитието на най-изостаналите икономически сектори. По отношение на културата се издига идеята за „демократия на културите“, при която всички ще съхранят своето място и специфики. От социална гледна точка левите

⁵⁵ Latouche, Serge, D'autres mondes sont possibles, pas une autre mondialisation. – Quelle «autre mondialisation»? Revue du MAUSS, deuxième semestre 2002, numéro 20, 77–78.

алтерглобалисти също се увличат по утопичната визия за „световното гражданско общество“, чиито основи се смятат вече поставени от световните и европейски социални форуми.

В дясното френско политическо пространство се откроява партията на Националния фронт на Жан-Мари льо Пен, който обявява глобализацията за „враг номер едно“ на Франция. Тази радикална позиция се обяснява с националистичната идеология, лежаща в основата на партията на Льо Пен в защита на хомогенността и чистотата на френската нация от всякакво „омърсяващо и гибелно“ външно влияние. Обект на атака са предимно имигрантите, като се стига до откровени ксенофобски изявления.⁵⁶

Сравнявайки позициите на френските леви и десни политически партии относно глобализационните процеси, може да се заключи, че първите следват една по-социална логика, предлагайки като алтернатива „една хуманна, хоризонтална и управляема глобализация“, докато вторите се вдъхновяват от националистическия дискурс, стигащ дори до шовинизъм, приписвайки всички социални злини на глобализацията, без да предлагат други алтернативи освен протекционизъм и изолационизъм.

Описаните дотук групи на френското анти- и алтерглобалистско движение са много разнородни както по състав, така и по своите идеи, влияние, политически ориентации и форми на активност във френското общество. Дори и вътре във всяка група съществуват множество тенденции – от умерени до радикални. Това е основната причина, поради която е спорно да се говори за „движение“ в буквалния смисъл на думата, конотиращо идеята за обща цел и посока на развитие. Редица автори подчертават, че именно *„множествеността на позициите съставлява богатството на феномена алтерглобализъм, на неговото „единство в различието“*.⁵⁷ Става въпрос за мрежово образуване, чиито съставни части са повече или по-малко автономни, което означава, че между тях невинаги се постига съгласие за общо действие. Поради това, въпреки че използвахме досега термина „движение“, трябва да се има предвид, че

⁵⁶ Gordon, Philip, Meunier, Sophie. Op. cit., 149–150.

⁵⁷ Pleyers, Geoffrey. Op. cit., p. 150.

това е комплексно явление от особен тип, което предлага не една, а множество различни траектории и идеологии за следване като алтернативи на съвременните глобализационни процеси.

В обобщение на направения анализ на рецепциите на глобализацията в български и във френски контекст можем да заключим, че: първо – френският алтерглобализъм представлява израз на скептицизъм относно „големите очаквания“ от глобализацията, на чието обаяние се оказва подвластна по-голяма част от българското общество. Алтерглобалистките движения инспирират също и нови идеологии на масите, поощряващи открития граждански активизъм спрямо случващото се днес с цел то да бъде контролирано и при нужда променено. Подобна парадигма на възприятие и отношение към глобализационните процеси контрастира драстично с българските обществени нагласи, които приемат противоречивото влияние на глобализацията много по-безпроблемно и безкритично.

С други думи, ако във френския контекст може определено да се говори за „глобо-скептицизъм“ и критицизъм, то в българския настроението е по-скоро оптимистично, все още изпълнено с ентузиазъм и опиянение от възможностите и хоризонтите, които процесите на глобализацията откриват пред хората, без за момента да си даваме реална сметка за последиците от това. Показателен е фактът, че в България няма алтерглобалистко движение и дори да се срещат някои групи, споделящи неговата идеология, те остават маргинални и изолирани една от друга, неспособни да предизвикат отзвук и реакции в общественото и медийното пространство. Ако френските алтерглобалисти са активисти, оспорващи модалностите на глобализацията и борейки се да ги променят в по-добра посока, то българската обществена позиция е много повече адаптативна и имитативна. При отсъствието на политически дебат и задълбочена обществена критическа рефлексия върху глобализацията на българското общество не му остава друго освен да приеме глобалните реалности такива, каквито са, без гражданска или политическа инициатива за промяна.

Второ, френските интелектуалци са еднакво активни със своите анализи и позиции както във френските академични глобализаци-

онни дискурси, така и в публичните дебати и прояви на френските алтерглобалисти, което осигурява комуникация и непрестанен обмен на идеи между тях. Това предполага, че френското общество се интересува живо от проблемите на глобализацията както на обществено, така и на академично ниво. По този начин се осигурява двустранна връзка между публичната реторика и академичните рефлексии върху проблемите на глобализацията – от една страна, многобройните концептуализации и теоретизации на този проблем се оказват също и отражение на социалните протести, а, от друга, самите анти- и алтерглобалистски програми и действия захранват академичните дискурси с нови идеи. Отново в контраст с описаната реципрочност между френските публични и теоретични дебати, в български контекст между академичните и публичните дебати върху глобализацията липсват свързващи мостове и често двете сфери остават напълно изолирани една от друга.

Причините за липсата на открит дебат върху глобализацията в България се дължат на няколко културно-исторически обстоятелства. От една страна, организирането на дебати в българската ситуация винаги се постига трудно поради липсата на изградени връзки между академичната, политическата и публичната сфера. Към това обстоятелство се прибавя и изчерпаността на „протестния потенциал“ на българския гражданин, както и недоверието му към политическите елити, натрупано през дългите години на прехода. Трябва все пак да се отбележи, че сред академичните кръгове има отделни изследователи⁵⁸, които се интересуват от проблематиката на глобализацията, но техните изследвания почти не намират отзвук на други нива.

⁵⁸ Проданов, Васил. *Глобалните промени и съдбата на България*. София, Изд. Къща „Христо Ботев“, 1999; Ганчев, Петко. *В битката за бъдещето. Светът и България в глобалната епоха*. ВСУ „Черноризец Храбър“, 2002; Колев, Константин. *Глобалното село. Илюзия или реалност?* София, Колинс-5, 2003; Недялкова, Анна. *Глобализацията – нищо фатално*. Варна, ВСУ Черноризец Храбър, 2002; Петкова, Диана. *Национална идентичност и глобализация*. София, Изд. Компас П, 2000; Петкова, Диана. *Балканизацията – другото лице на глобализацията*. София, ИК „Кама“, 2004; Пипев, Иван. *Глобализацията*. София, 2001; Семов, Марко. *Националната държава и глобализацията*. София, 2004; Стоянов, Велчо. *Пазар, трансформация, глобализация, нов свето-*

Друга причина произтича от факта, че понастоящем България е въввлечена в множество събития от глобално естество, предмет на политически дебати (делото срещу българските медици в Либия, финализиране на преговорите за приемане на страната в ЕС, българският контингент в Ирак, преговори за българско участие в миротворческите операции в Ливан и др.), които изместват собствено темата за глобализацията. Последната изглежда някак абстрактна пред конкретиката на случващото се в света.

Проблематична е и тенденцията, особено подчертана в българските политически и медийни среди, на асоцииране на глобализацията с процеса на европеизация. Това смесване е необичайно предвид факта, че в западноевропейските страни развитието на ЕС се мисли по-скоро като реакция и отговор на глобализационните процеси, а не като успореден на тях процес.

Бихме могли да заключим, че ако въобще може да става въпрос за някакъв дебат върху глобализацията в български контекст, то той следва да се мисли като „частичен“ и „преобърнат“. „Частичен“, защото засяга само някои от проблемите на глобализацията, предимно тези, които по един или друг начин са свързани с глобалните събития, и „преобърнат“, тъй като вместо да бъде рефлексивен и критически, особено на политическо равнище, той се редуцира до „готовия пакет“ глобализация – европейска интеграция. Всъщност крайно време е „романтическият етап“ на ентусиазирано отношение към глобализацията да бъде преодолян, за да започне рефлексивен дебат върху случващото се, което все по-пряко и осезателно ни засяга както в личен, така и в национален план.

Литература

- Бек, Улрих. *Що е глобализация?* София, Критика и хуманизъм, 2002.
 Бауман. Зигмунд. *Глобализацията. Последниците за човека*. София, Лик, 1999.
 Ганчем, Петко. *В битката за бъдещето. Светът и България в глобалната епоха*. ВСУ „Черноризец Храбър“, 2002.
 Георгиев, Людмил. *Балканите и новият световен ред*. София, Филвест, 2000.

вен ред. София, Галик, 2003; Филева, Петранка. *Глобализация и медии*. София, Военно издателство, 2003.

- Димитрова, Анна. Европейският социален форум: трибуна на алтерглобалистското движение. – *Ново време*. 2/2004.
- Димитрова, Анна. Дискурсивни борби между френската «мондиализация» и англо-саксонската «глобализация». – *Социологически проблеми*, 3/4 2005.
- Знеполски, Ивайло. „Глобализация и културни периферии“. – *В-к Култура*, 21 юни 2002 г.
- Знеполски Ивайло, Богданов Богдан, Фотев Георги, Дичев Ивайло, Игов Светлозар. Балканите – криза на идентичностите и межкултурните комуникации“. – *В-к Култура*, 17 май 2002 г.
- Зиглер, Жан. *Новите господари на света и тези, които им де противопоставят*. София: Изток-Запад, 2003.
- Колев, Константин. *Глобалното село. Илюзия или реалност?* София, Колинс-5, 2003.
- Глобализация, евроинтеграция и национална държава* / ред. Максим Мизов. Център за исторически и политологически изследвания, Фондация „Жан Жорес“. София, 2003.
- Недялкова, Анна. *Глобализацията – нищо фатално*. Варна, ВСУ Черноризец Храбър, 2002.
- Олброу, Мартин. *Глобалната епоха*. София, Обсидиан, 2001.
- Петкова, Диана. *Национална идентичност и глобализация*. София, Изд. Компас П, 2000.
- Петкова, Диана. *Балканизацията – другото лице на глобализацията*. София, ИК „Кама“, 2004.
- Петрела, Рикардо. Да изградим друга глобализация : световен просперитет. Сп. *Ново време*, 5/2001, 124–133.
- Пипев, Иван. *Глобализацията*. София, 2001.
- Проданов, Васил. *Глобалните промени и съдбата на България*. София, Изд. Къща „Христо Ботев“, 1999.
- Сп. *Социологически проблеми*. „Културната глобализация“, 1–2, 2001, София, Българска академия на науките, 2001.
- Сп. *Критика и хуманизъм*. „Рефлексивна модерност и традиция“, кн. 14, бр. 2, София, Критика и хуманизъм, 2002.
- Семов, Марко. *Националната държава и глобализацията*. София, 2004.
- Стоянов, Велчо. *Пазар, трансформация, глобализация, нов световен ред*. София, Галик, 2003.
- Глобални модерности* / ред. Майк, Федърстоун, Скот Лаш, Робъртсън Роланд. София, Критика и хуманизъм, 2004.
- Филева, Петранка. *Глобализация и медии*. София, Военно издателство, 2003.
- Barrez, Dirk. *Une autre mondialisation est possible. De Seattle à Porto Alegre*. Paris, Le Roseau Vert, 2002.
- Baschet, Jérôme. *L'étincelle zapatiste. Insurrection indienne et résistance planétaire*, Paris, Denoël, 2002.
- Bourdieu, Pierre. *Contre-feux 2*. Paris, Raisons d'agir, 2001.

- Boyer, Robert. Les mots et les réalités. *Mondialisation. Au-delà des mythes* / ed. par Serge CORDELIER. Paris, La Découverte, 1997, p. 13-59.
- Brender, Anton. *La France face à la mondialisation*. Paris, La Découverte, 1998.
- Bové, José. *Paysan du monde*. Paris : Fayard, 2002.
- Cassen, Bernard. *Tout a commencé à Porto Allègre*. Paris, Mille et une nuits, 2003.
- Castells, Manuel. La société en réseau. *L'ère de l'information*. Tome 1. Paris, Fayard, 2001.
- Ceri, Paolo. Les transformations du mouvement global. *Un autre monde. Contestations, dérives et surprises dans l'antimondialisation* (ed. par Michel Wieviorka). Paris, Balland, 2003.
- Dimitrova, Anna. Une « dissection analytique » de la mondialisation. Comment conceptualiser et théoriser la mondialisation ? – *Revue L'Europe en formation*. No 3-4, 2002, C.I.F.E, Nice, p. 173-203.
- Dimitrova, Anna. Le jeu entre le local et le global: dualité et dialectique de la mondialisation. – *Revue Socio-anthropologie*, 16, Paris, 2005.
- Fisher, William, Thomas Ponnian. (ed.) *Un autre monde est possible. Pour une autre mondialisation : Le Forum social mondial*. Paris, Parangon, 2003.
- Foucault, Michel. *Les mots et les choses*. Paris, Gallimard, 1990.
- Fougier, Eddy. *La Contestation à la mondialisation : une nouvelle exception française?* Les notes de l'IFRI, 46, octobre 2002.
- Furét François, Rosanvallon Pierre. *La république du centre : la fin de l'exception française*. Paris, Calmann-Lévy, 1988
- Gemdev. *Mondialisation : les mots et les choses*. Paris, Karthala, 1999
- Germ. *Dictionnaire critique de la mondialisation*. Paris, Editions Le Pré aux Clercs, 2002.
- Giddens, Anthony. *The Consequences of Modernity*. Oxford, Polity Press, 1990
- Gordon, Philip, Meunier Sophie. *Le nouveau défi français. La France face à la mondialisation*. Paris, Odile Jacob, 2002.
- Gourmay, Bernard. *Exception culturelle et mondialisation*. Paris, Presse de Science Po, 2002.
- Held, David. *Democracy and Global Order*. London, Polity Press, 1995.
- Global Transformations. Politics, Economics and Culture* / ed. par David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt, Jonathan Perraton. Cambridge: Polity Press, 1999.
- The Global Transformations Reader* / ed. par David Held, Anthony McGrew. Cambridge, Polity Press, 2000.
- Kaneva, Sonya. Bulgarian Culture in the Context of Globalization. *Bulgaria in Global Processes* (ed. par Vassil Prodanov). London, 2004.
- Laïdi, Zaki. *Le malaise dans la mondialisation*. Paris, Textuel, 1997.
- Laïdi, Zaki. *La grande perturbation*. Paris, Flammarion 2004.
- Latouche, Serge. *L'occidentalisation du monde*. Paris, La Découverte, 1992.
- Le Bot, Yvon. Le zapatisme, première insurrection contre la mondialisation néolibérale. *Un autre monde. Contestations, dérives et surprises dans l'antimondialisation* / ed. par Michel Wieviorka. Paris, Balland, 2003.
- Le Bot, Yvon. *Le rêve zapatiste*. Paris, Seuil, 1997.
- Levitt, Théodore. The Globalization of Markets. *Harvard Business Review*. Harvard, May/June 1983.
- Martin, Dominique, Metzger Jean-Luc, Pierre Philippe. *Les métamorphoses du monde. Sociologie de la mondialisation*. Paris, Seuil, 2003.

- McLuhan, Marshall. *La Galaxie Gutenberg. La genèse de l'homme typographique* (2 tomes), Paris, Gallimard, coll. Idées, 1967.
- Morin, Edgar. Au-delà de la mondialisation et du développement, société-monde ou empire-monde? «Quelle autre mondialisation?». *Revue du MAUSS*, deuxième semestre, 20, Paris, La Découverte, 2002, p. 43–54.
- Ohmae, Kenichi. *The Borderless World. Power and Strategy in the Interlinked Economy*. London, Fontana, 1990.
- Bulgaria in Global Processes* / ed. par Vassil Prodanov. London, 2004.
- Regourd, Serge. *L'exception culturelle*. Paris, Presses Universitaires de France, 2002.
- Quelle « autre mondialisation ? »*. REVUE du MAUSS, numéro 20, Paris, La Découverte, 2002.
- Robertson, Roland. *Globalization. Social Theory and Global Culture*. London, Sage Publications, 1992.
- Shivergueva, Margarita. Politique économique bulgare. *La mondialisation et les nouvelles limites du politique* (ed. par Anna Krasteva, Antoni Todorov). Sofia, EON2000, 2004.
- Stiglitz, Joseph. *La grande disillusion*. Paris, Fayard, 2002.
- Vigreux, Jean. José Bové et la Confédération paysanne : du syndicalisme paysan à l'antimondialisation. *La mondialisation et les nouvelles limites du politiques* (ed. par Anna Krasteva, Antoni Todorov). Sofia, EON2000, 2004.
- Warnier, Jean-Pierre. *La mondialisation de la culture*. Paris, La Découverte, 1999.
- Wieviorka, Michel. *Un autre monde. Contestations, dérives et surprises dans l'antimondialisation* (ed.), Paris, Balland, 2003.